

A török hódoltságot és a kuruc háborúkat követő békés idők ellenére az udvari haditanács egyes városok erőrendszerét újjáépítette, korszerűsítette és nagyobb helyőrséget, fegyver- és lőszerraktárokat tartott fenn bennük. Ezek sorából kiemelkedett Buda, mely a török határ és Bécs közti út felezőpontján állt.¹ 1686 óta állandóan építkeztek a régi falakon, az új bástyákon, a meredek márgás hegyoldalba elő-védőműveket vágtak,² 1752-ben puska-lövésnyi távolságban vársíkkal (glacis) védték körül.

Buda a gótikus, reneszánsz, török és barokk védőművek heterogén halmaza, szerencsés fekvése folytán még mindig erős vár volt, bár a lőtávolságok növekedésével a közeli magasabb hegyek egyre nagyobb veszélyt jelentettek számára.

Egy 1747. évi összeírás szerint³ a Vár 4 laktanyájában 1480 főnyi legénység lakott, 8 nagyobb őrségépület és a várfokon több faragottkő őrbódé vigyázta a várost, két katonai kórházában 238 ágy volt (a harmadik kórházat más célra használták), a Zeughausban 60 000 katona fegyverzetét, a József, Ferenc és Borbála elnevezésű lőportornyokban gyalogsági és tüzérségi lövedéket őriztek. Az őrházakban 28, a „Czonka Thurm” 3 pincéjében és földszintjén 120 rabot őriztek. A katonai építményeket a Fortifications Commando kezelte s ennek ácsszerűje és téglavetője is volt 3 kemencével. 1763-ban 3200 főnyi helyőrségének fele polgárházakban volt elszállásolva⁴.

A megerősített város katonai jellegét fokozta, hogy a várkapukat az ébresztő és takaródó kürtjeleire nyitották-zárták⁵ s így a várat nemcsak a hegy magassága, a glacis szélessége, hanem a kapuzárás ideje is elválasztotta az alsóvárosoktól. A félurbánus lakosság kisvárosias csendjébe egyedül a szüret és a farsang vitt valami élénkséget, amikor még a várkapukat is egész éjjel nyitva tartották.

A helyzet a XVIII. sz. végén megváltozott. 1780-ban az egyetemet nyitották meg a királyi palotában, 1784-ben II. József a törvényhozást, az ország legmagasabb bírói, politikai, gazdasági és katonai főhatóságait helyezte ide, Budát újból az or-

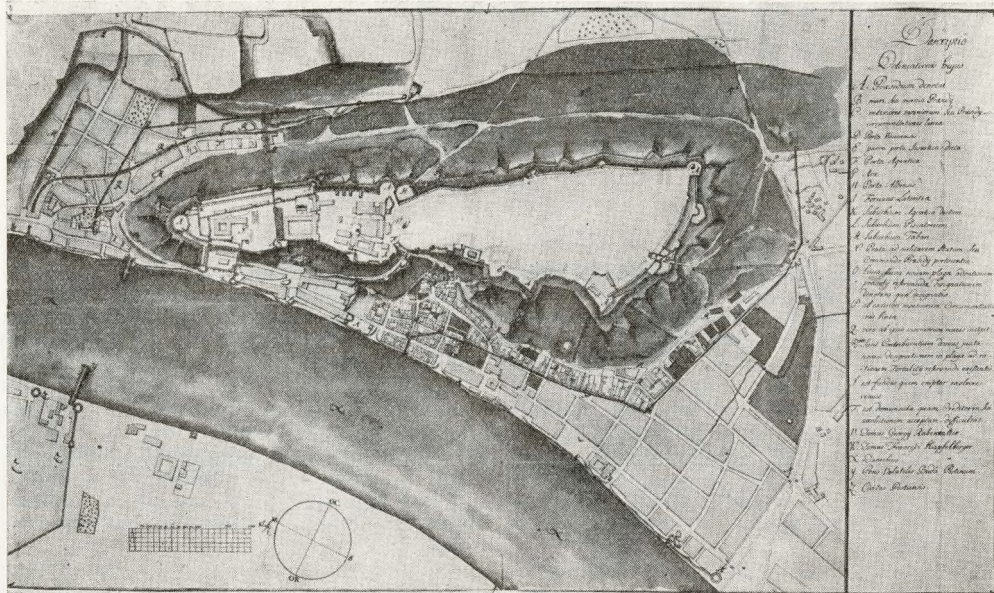
szág tényleges fővárosává téve.⁶ A felszármolt 3 kolostor, a Pestre vitt egyetem, a Pozsonyba helyezett szeminárium épületei fogadták be a hivatalokat, de katonai épületeket is igénybe kellett venni. A katonai kórházat és élelmiszerraktárt gimnáziummá, illetve elemiiskolává, 5 laktanyát lakásokká alakítottak át, a Szent György téri emelt ágyúállást a Teleki grófok, a szemközti 2 laktanyát a Sándor grófok építették be palotájukba. Katonai épületek helyére került a nádori udvar istállója is⁷.

A lőportarak kitelepítését már az egyetem idehozásakor is javasolták, de mivel a költségek felét sem a főiskola, sem a főváros nem vállalta, az ügy in statu quo maradt⁸. A dicasteriumok áthelyezésekor azonban az uralkodó rendeletére a kiscelli lejtőn épült két prágai típusú fészkerbe⁹ és a Gellérthegy mögötti kibővített lőportárba vitték a robbanási veszélyt jelentő anyagokat¹⁰. A francia háborúk óta a József-tornyot újra használták. Ez ma az egyetlen emléke a barokk katonai épületeknek, az Iskola lépcső feletti őrbódé kőkonzolain kívül.

A főhivatalok tagjait az urbánus Pozsony helyett egy álmos kisváros fogadta. II. József intenciói szerint mindent meg kellett tenni az új lakosok kényelmére, ami a Vár erődjellegével nem ellenkezik. Közművek, színházak, szórakozóhelyek, sétányok és kirándulóhelyek létesültek¹¹, építési telkeket tűztek ki s biztosították a Vár jobb megközelítését.

A Vár szűk területén nagyobb építkezésnek már alig volt helye, ezért a magisztrátus a három kolostor melletti teret akarta beépíteni s a glacist a Bécsi és Vízi kapu közt — a mai Hunfalvy, Gimnázium, Csónak és Magas utcák helyén — 10 ölnyire a várfalaktól, parcellázni akarták¹². Szerencsére Rabányi mérnök alezredes katonai és urbanisztikai érvei ezt megakadályozták. Az új házhelyeket a glacis más helyén kellett kimérni.

Már a glacis kitűzésekor számos beépített utca esett a védősávba. Ezek lebontása fellebbezés és pénzhiány miatt abba maradtak. Idővel nemcsak a régi házak helyreállítását, hanem újak építését is

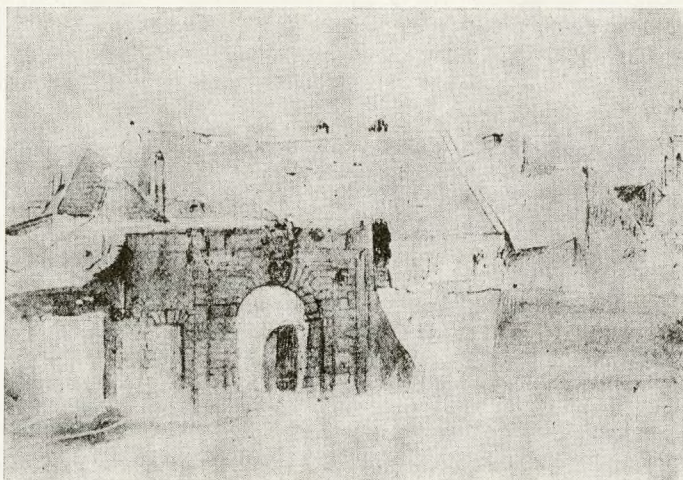
1. A vár és környékének alaprajza az újonnan kijelölt glacissal 1753-ból (HIT.G.I.h.66 4.)

megengedték, ha a tulajdonos kártérítés nélküli lebontásukra reverzalist adott¹³. Ily feltételek mellett nagyobb építkezés nem indulhatott meg, ezért a lakástermelés előmozdítására 1786-ban a védősávot felére csökkentették s a katonai igazgatás alól kivett területet ingyen osztották ki az építeni akarók közt, akik még adómentességben is részesültek.

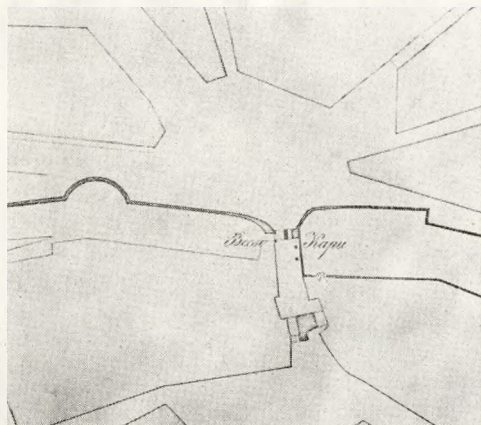
Ez évben 29, a következőben 194 telek talált gazdára. Az 1810. évi tabáni tűzvész után a Vár tűzvédelmére újból megvonták

a glacis határait¹⁴, de 1819-ben e demarkációs vonalon belül újabb 152 házhelyet adtak át¹⁵. A házak egyre magasabbra húzódtak a meredek hegyoldalra, 1873-ban Varásdy Lipót rendezési terve szerint az egészet parcellázták. A vársíkból csak a Vérmező, a Horváth-kert, a Moszkva tér és az Ellipsz meredek lejtője maradt szabadon.¹⁶

A védősáv felszámolása a Vár védelmét meggyengítette. Az 1849. évi ostromkor különösen a nádori kert fái és építmé-

2. A Bécsi-kapu az 1849. évi bontás közben.
Györgyi Alajos vízfestménye

3. A Bécsi-kapu alaprajza 1849 előtt (BFL. B.V. 98 16 térkép részlete)

nyei nyújtottak jó fedezéket a honvédeknek¹⁷.

A Vár kényelmesebb megközelítésére fedték le a Jezsuita lépcső alsó bejárata és a mai Csónak utca sarkának 20 m-es szintkülönbségét leküzdő lépcsős feljárót. A mintegy 100 méteres építményt 1778–1779-ben Nepauer Máté építőmester és Franz Xav. Niedermayer ácsmester emelte. A vonatkozó levéltári adatokat az eddigi kutatás más feljáratokkal szokta kapcsolatba hozni¹⁸.

Az egyetem érdekében, a Helytartótanács rendeletére épült 1781-ben a mai Ferdinánd kapu is, Rabányi mérnök alezredes tervei szerint. A 3987 Ft költségvetési összegből 1000 Ft-ot az egyetemre, a többit a városra vetették ki. Az iratok mindenütt a régi Praesidiális Porta megnyitásáról szólnak, bár itt korábbi kapuról nem tudunk. Vályi szerint 1777-ben létesült volna itt egy bejárat, de valószínűtlen, hogy az egyetem áthelyezésekor készült kaput a megnyitásra már befalazták volna. Talán a régi nyílással az újnak szükségességét akarták igazolni?¹⁹

1785-ben a Helytartótanács 22 048 sz. alatt a Duna-jobbparti országút szabályozását rendelte el. Az 5 öltre szélesítendő út miatt Heppé Szaniszló tervei a déli többszintes Vízirondellát és a Halászkaput le kellett bontani, az 1 öles feltöltéshez partfalat építeni, a rondellában levő vízmű részére az út nyugati oldalán új épületet emelni és gondoskodni a munkák ideje alatti vízszolgáltatásról. Mivel az út szabályozása országos érdek volt, munkáiban az összes érintett közületek részt vettek. A megye 40–50, Pest 20 kényszermunkára ítélt rabot adott étellel és felügyelettel,

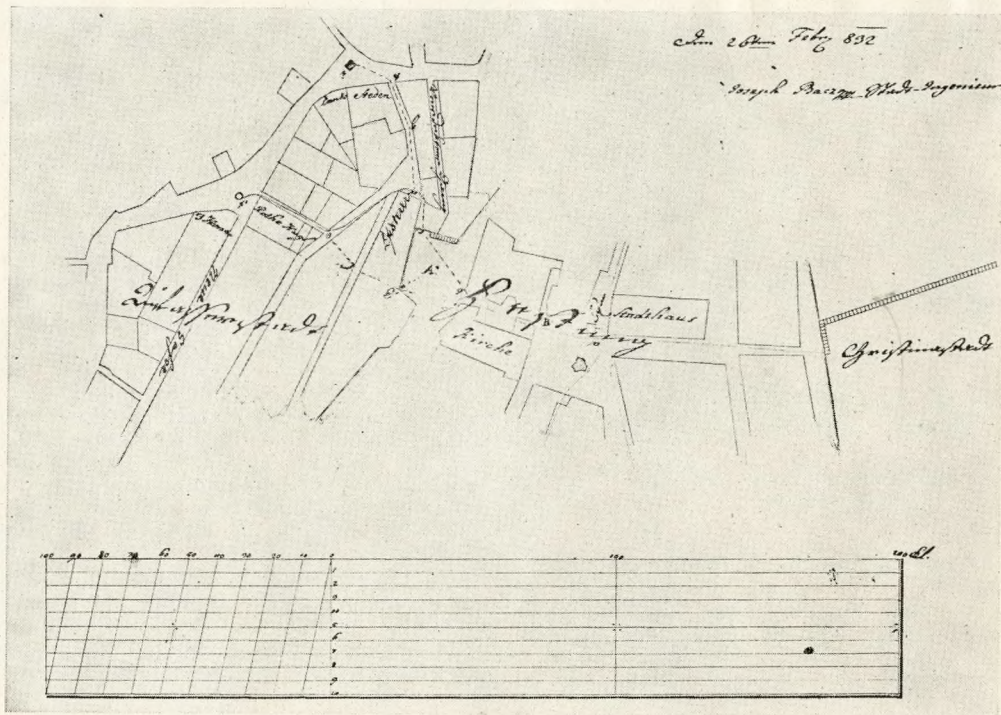
Buda pedig az anyagokat, szállást és a munka megszervezését vállalta²⁰.

A fejlődés újból felvetette a Krisztina-és Víziváros-i lejáratok kérdését. Ezeket a város az Űri u. 38. és a Tancsics Mihály u. 1. sz. mögötti védművek kazamatáiban tervezte Nepauer Máté 1786. szept. 14-én felterjesztett költségvetése szerint, a meglévő szerkezetek felhasználásával²¹. Az oldozó védelem fenntartása végett a Festungs Commando ehhez nem járult hozzá és Baumeister mérnökszázadossal falépcsőket terveztetett, hogy azok a falak megrogálása nélkül felépíthetők és szükség esetén gyorsan lebonthatók legyenek²². Az ácsszerkezetek építése Reischl Gáspár vállalatában már megkezdődött, mikor Schilson kamarai adminisztrátor kifogásolta ezt és megküldte Tallher kamarai építész falazott lépcsőre vonatkozó terveit, felhasználásra. A város azonban ezeket — az előzmények ismertetése mellett visszaküldte²³. A várfalak tövéhez a meredek hegyoldalon is lépcsőket kellett építeni. Ezeket kockaközből és fatömbökből rakták és utólag a Helytartótanács utasítására korláttal látták el.

A Regstrum Magistratuale 1788. évi II. kötetében e két lejáratra találtunk kiuta-

4. A Jezsuita kapu alatti fedett lépcső (részlet Pollencig rézmetszetéből, 1787-ből.)

5. A Jezsuita-kapu alatti fedett lépcső, a verdeckter Gang (Baczó József térképe 1823-ból)

lásokat Hickisch és Reischl részére 16, illetve 383 Ft összegben, de a Filial Amt rendkívül szűkszávi iktatásai és a számlák hiánya miatt a végzett munkát nem ismerjük. Valószínű azonban, hogy ekkor az ácsolt lépcsőszerkezetek épültek fel²⁴.

Az eddigi műszaki létesítményeknél talán nagyobb változást hozott a város életére a várkapuk éjszakai zárvatartásának eltörlése. A magisztrátus már többször is kérte, hogy a kapukat reggel és este 2–2 órával tovább tartsák nyitva, de a katonai hatóságok e „merész, szégyentelen és túlzott” kívánságot visszautasították. Végül az uralkodó „Handbillet”-je útján intézkedett, hogy a kapuk egész éjjel nyitva maradjanak.²⁵

A nádori udvar ide költözése 1792-ben emelte a város jelentőségét, de a Curiát Pestre, a diétát Pozsonyba vitték vissza s a dicasteriumok ittlé is – de jure elismerés hiányában – bizonytalanná vált. E körülmények az építési kedvre bénítólag hatottak. A Teleki és Sándor palotákat nem követték újabbak és Esterházyék Leopold Pollack-kal készített terve is papíron maradt.²⁶

Az erődítményeken csak karbantartási munkákat végeztek. A nyugati hosszú

falnál ültetett fasorok fontak lombkoszorút a kopott védőművekre, a déli glacis pedig a nádori kert dús-nővényzete takarta el. 1838-ban – két hónappal a nagy árvíz után – megnyitották az Ellipsz sétányt, mely a napsütött nyugati bástya helyett forró nyáron is kellemes tartozkodást nyújtott.²⁷ Valószínűleg ekkor tűntek el a törökök vízfordó útjának védőművei, bár ezek már egy 1829. évi térképen sem láthatók.²⁸

1822-ben Schams szerint 2000 katona volt Budán, valamennyi kaszárnyákban elszállásolva, hála a várbeli József lakatnyának és a vízivárosi „Három nyúl” kaszárnyának. 1841-ben épült a Ferdinánd aktanya 12 század részére, de a Várnak katonai jelentősége alig van. A Bécsi kapu és az Erdélyi bástya közti falszorosban istállók és kocsiszínek álltak, a Sjavus rondella előtti erőfalú bástyát szénarakárnak használták.

1849 tavaszán mégis hatalmas katonai feladatot kapott a Vár. A győzelmes honvédeket kellett feltartani, amíg a megvert császári seregeket rendezik és a cári segítség megérkezik. Az osztrákok január eleje óta erősítették a két várost. Az Újépületet és a Várat a Lánchídon át összekötötték,

Pesten palisszád úttal, Budán nagyobb sáncolással (retranchement), mely a vízműveket is magába foglalta. A hídfőket külön is megerősítették és a hidra aknákat helyezték. A várkapukat palisszádokkal zárták el, a két hosszoldal lépcsőit — melyeket időközben falazott szerkezetre építettek át — földig lerombolták. Az északi várfalakat 6 láb magas lőréses felfalazással erősítették meg, a nyugati rondellákat szintén.

Az osztrákok ápr. 23-án ürtették ki a fővárost, felgyújtva maguk mögött a hajóhidat. Hentzi tábornok parancsnoksága alatt 4500 katonára maradt vissza 92 löveggel és 2 havi élelemmel.

Görgey ápr. 23-án szállta meg a Várat és felszólította Hentzit a „sogenannta Festung Ofen” átadására, ami nem is erőd és védelmével a tábornok „don Quixotte-i feladatot vállal, melynek legtragikusabb kimenetele sem fogja a nevetségességtől megvédeni”²⁹.

Az ostromlók 28 lövegüket a Kálvária-, Martinovics-, Nap- és Gellérthegyre, valamint a Moszkva tere oszttva szét, megkezdték a Vár lövetését, melyet Hentzi Pest többszöri bombázásával viszonzott. Május 11-én Komáromból hajón újabb 9

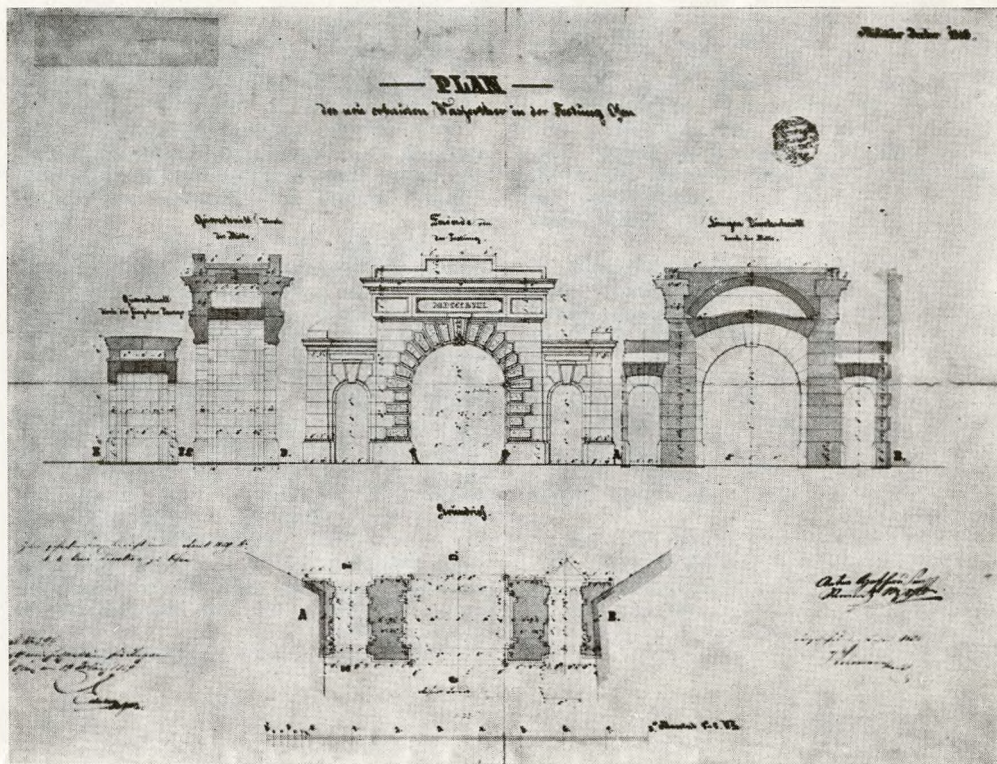
löveg érkezett, köztük négy nehéz mozsár is. Ekkor a 13 legnagyobb lövegből a Naphegyen réstörő útegeket állítottak össze s a Fehérvári rondellától délre ledöntötték a falakat. Május 21 hajnalán a honvédek a résen és a szomszédos falakon át a Várba hatoltak s azt véres utcai harccal elfoglalták. Épp e nap mondott Ferenc József köszönetet a cárnak a katonai beavatkozásáért.

A Lánchíd felrobbantása szerencsére nem sikerült, de a két város számos épülete leégett, vagy romokban hevert. Gaál tábornok másnap megkezdte a Vár falainak bontását, amit Szodtfridt Nándor alezre-des, majd Török Ignác tábornok folytattott. A jún. 3-i Commissions Protocoll szerint a falakat 6–12 láb mélységig, a rondellákat és kapukat a földig le kell bontani, de a házakig legalább 5 öl távolság és 45°-os „Böschung” hagyandó. Az északi külső várfalak teljesen lerombolandók. A keleti oldalon, a házak közelsége miatt, általában megelégedtek a parapetfalak lehordásával s a magas ágyúállás (cavaliero) kordon alatti részeit (ma nyilvános illemhely), és a két löportornyot is meghagyták³⁰.

Kossuth jún. 4-én vonult be Pestre és

6. Buda alaprajzi terve 1849 júniusán. A vonalkázott rész a lebontandó erődítményeket jelzi. Előtűtük a tervezett feltöltések és rámpás utak (BFL. B.V. 98 2 térkép)

7. Vízikapu. Építette Hofhauser Antal 1858-ban (HIT. G.I. h 88 3.)

11-én tekintette meg a bontásokat. Megállapította, hogy „Buda ős várát az ifjú és virágzó Pest biztosítására fel kell áldoznunk.” „Nehogy azonban Buda vára... egy a magyart elszomorító romhalmazzá váljék” előzetes felmérések és tervek alapján kell Pest biztonságát a kopár hegyoldalnak szépítése és egy díszes, kényelmes és nagyszerű közlekedésnek megnyitásával egybehangzásba hozni. Nem csekély megilletődéssel látta, hogy ez eddigelé, fájdalom, nem történt meg. Ezért a munkákat vezérsegédére, Asbóth Sándor őrnagyra bízta³¹.

A bontást a 2. utász zászlóalj, majd ezek elvezénylése után 72 főnyi katonai különítmény és polgári munkások végezték, az utóbbiak oly jó napszám mellett, hogy a város jún. 6-án kérte hadifoglyok, vagy vidékiek alkalmazását, „mert a dolgozó kezek oly annyira megszőkültek, hogy emiatt nem csak a' kereskedés, de... a' szőlő művelés is pangásba jő”³².

A jún. 12. Bemerkungen a munka állásáról tájékoztat. A Fehérvári és Bécsi kapukat már lebontották, az északi külső falakkal együtt. A másik két kaput csak az előb-

biek helyén megnyitandó forgalom után lehet lehordani. „Die Festung... ausser Vertheidigungsstand gesetzt, obschon zwar ihre natürliche Lage und Terrainbeschaffenheit es möglich machen sie in kurzer Zeit durch Anwendung künstlicher Befestigungsmitteln” védhetővé tenni”³³.

A császáriak júl. 13-án vonultak be a fővárosba és sürgősen megkezdték a várfalak helyreállítását. Az újjáépítésre okt. 31-én versenytárgyalást tartottak, melyet Kasselik Ferenc nyert meg. Munkaerőhiány miatt 1850. jún. 3-án Haynau egy Arbeitskommando keretében 150 kőművest és 300 napszámost vezényelt az erődítésekhez³⁴.

Az újjáépítésnél a vár rendszerét nem változtatták meg, csupán a északi oldal külső falát hagyták el s a belső újjáépítésnél tértek el kisebb mértékben az eredeti vonalvezetéstől. A külső várfal a Bécsi kaputól délre alacsony támfalként megmaradt, az Európa-park építéskor kertkövel burkolták, a Mahmud pasa bástyájának maradványait lebontották.

Mivel a honvédek ostromlétrákon törtek be a Várba, a függőleges védelem

fokozására a falkoronákat 3 lábbal megemelték és a sétányt teljes szélességében feltöltötték. A falakat az új magasságig váltakozó kváderkő és téglasorokkal — a romantika e jellegzetes falazatával — egészítették ki. A várkapukat is újraépítették. A Vízikapu 1858-ban készült el Hofhauser Antal tervei szerint.³⁵

A tanács már 1849. aug. 31-én jelentkezett a Hentzi által lebontott lépcsők ügyében. Az újjáépítési engedélyt nov. 3-án meg is küldte a bécsi Genie Haupt Amt. Azok még a télen felépülhettek, mert már 1858-ban ülepedések miatt nagyobb javításra szorultak.³⁶ Úgy a kapukat, mint a lépcsőket erős szárnyakkal lehetett bezárni.

A császár az összmonarchia területére állandó Central Befestigung Commission des Reichs-t állított fel 1850-ben³⁷ a külső és belső ellenség elleni védelem irányítására. A Vár újjáépítése csak egy része lett volna a testvérvárosok megerősítésének. A tervek a 49-es ostrom tanulságait használták fel, mint ez a falak magasztásából is látszott. Az ostromtűzek helyét 2 védő művel és 7 ágyúorronnyal erősítették volna meg, a honvéd hadihíd helyére, a csepeli szigetcsúcsra is erődöt szántak. Pestet a mai Hungária körút vonalában 6 négyágú csillagerőddel tervezték körülvenni. A margitszigeti kiserőddel zárt övet 20 000 katonára és 666 löveg védte volna.³⁸ Ebből csak a Citadella készült el, a Martinovics-hegyi erődnél csupán a felvonulási út építései jutottak el.³⁹

A Vár erődjellegét azonban végül is az 1875. okt. 19-i felségrendelet szüntette meg s utána újból megindult az erődítmények pusztulása.⁴⁰

A királyi vár és kert nagyvonalú kiépítése⁴¹ a Várhegy déli végét változtatta meg gyökeresen. A kapukat közlekedési okokból lebontották, a hegy lejtőit nagytömegű házakkal és takaratlan tűzfalakkal csúfították el. A régi várfalakat keleti oldalon jórészt magánházak kertjeivel, a nyugatin pedig földhányásokkal takarták el.

A városrendezés ugyanis, nagyon helyesen vissza akarta állítani a bástyasétány régi szintjét. Ezért az új házaknál előírták, hogy homlokzatuk elé angol aknákat építsenek. Ez a skót bencéseknel el is készült. de a Klempa és Lakner házaknál nem, 1884-ben a 28. sz. ház építtetője tiltakozott az angol akna építése és alagsorának értéksökkenése ellen s a Fővárosi Közmunkák Tanácsa is azon a véleményen volt, hogy a tereprendezést még a rendkívüli házadamentesség lejárta előtt közpénzen végre kell hajtani. Mivel a városnak a munkák 25 000 Ft-ra kalkulált összegére 1887-ben hitelkerete nem volt s

a Közmunka Tanács az ügyet tovább húzni már nem akarta, a pénzt előlegezve vállalta, hogy a szintsülyesztést az előírányaton belül maga fogja lebonyolítani. E munka 1889. máj. 19-re be is fejeződött és pedig hitel túllépés nélkül. Igaz, hogy a kiemelt 25 000 m³ földet a várfalak elé szórták és a rondellák közt 5 lejtős lejáratot létesítettek. Ekkor vágták ki a meglévő akácfasorokat és egy sor jávort, majd egy sor gesztenyét ültettek helyettük.⁴² A nvó-változást követve az 1850—1873 közt épült házak (9, 14, 18, 20, 26) egy méterrel magasabban állanak, mint a korábbi és későbbi épületek.

A két világháború közt szűk keretekben már megkezdődik a szanalás. A nyugati lejtő beépítését — a kilátás és rálátás érdekében — ésszerű mederbe szorították, anélkül hogy egyetlen bántó épületrészt lebontottak volna, ami sajnos azóta sem történt meg. A keleti falak előtt viszont néhány túl közel állt ház helyén parkot létesítettek. A Buda visszafoglalásának 250 éves évfordulójára rekonstruált Bécsi kapu felett, katonai és polgári használatból visszaszerzett területeken, mintegy másfélzszerese hosszabbították meg a Bástyasétányt, alatta pedig a kaputól a sarokbástyaig emlékparkot építettek.

A Vár újjászülése azonban a felszabadulás után következett be, a középkori királyi vár hatalmas feltáráásával és korszerű rekonstrukciójával, valamint a lakónegyed házainak és védőműveinek helyreállításával.⁴³ Budavára, mely nemzedékeken át az ország szabadságának szimbóluma volt, ma újra méltó módon teljesíti új funkcióját, a tudomány, a művészetek és az idegenforgalom szolgálatát.

Borsos László

J E G Y Z E T E K:

Rövidítések: BFL = Budapest Fővárosi Levéltár, HIT = Hadtörténelmi Intézet és Múzeum térkép-tára, HIL = Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Levéltára (A használt anyag a General Commando für Ungarn fondból.), OL = Országos Levéltár, SZEK = Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, TBM = Tanulmányok Budapest múltjából.

¹ HIL 1743-2-19/1

² Francois Langer térképe 1749-ből.

³ HIL 1747-2-54.

⁴ BFL loc. Ant. 389.

⁵ HIL 1782-21-130 szerint a kapuk zárásánál az Infanterie Verhaltungs Reglemente-t vették alapul.
⁶ Paulinyi Oszkár: A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli épületeinek története TBM VI. k. Bp. 1938. 33—36. o.

⁷ Czagyány István: A budavári palota Bp. 1966. 151—158. o.

⁸ HIL 1780-3-64, 1780-3-90. A költségek 4858 Ft-ot tettek volna ki.

⁹ HIL 1784-21-217, Munitions Hütten nach Form deren in Prag... (1784. X. 23.)

¹⁰ Az 1784. VII. 5-én kelt királyi resolutio BFL Loc. Ant. 2293 sz.a. A költségekre vonatkozó iratok

HIL 1785-3-26, 1786-21-109. Az elsőben 1785. II. 25-én *de Rabányi* beszámol a kiscelli löportárak építéséről és a vállalkozónak adott előlegekről.

¹³ BFL Loc. Ant. 655 1784. I. 13. és 30-i előterjesztések. *Nagy István*: II. József reformjai Budán TBM XV. k. 363—402. o.

¹² 11. j. id. előterjesztés 1., 2., 3. pontja. A válasz HIL 1784-21-188 Rabányi IV. 7-i jelentése.

¹⁴ A glacis kitűzésére 1752. XI. 6-i jkv. BFL Loc. Ant. 651. a kollektív reverzálisra 1753. X. 8-i jkv.u.o. engedélyezési eljárására Loc. Ant. 1015

¹⁴ BFL. B. IV. 18. térkép.

¹⁵ BFL. B. III. 5. térkép.

¹⁶ BFL. B. IV. 40. térkép.

¹⁷ *Josef Némegy*: Die Belagerungen der Festung Ofens in den Jahren 1686 und 1849 Pest 1853. 122.o.

¹⁸ BFL. Loc. Ant. 119, 123, 1050 iratok és Buda tanácsülési jkv. 1778. VI. 15. és VIII. 12-i ülés. Ezekben általában „gradus ad arcem ducentes” szerepel, de a segédhivatal a 119 külszeten „Infra Portam Jesuiticam”, a jkv. mutatójában „Gang untern Jesuiten Thürl” jelöli meg a helyet, melyet a BFL B. V. 26. „Verdeckter Gang”, a B. V. 96/18. térkép „Fedélatalt járás”, Vályi 19. j. id. műve „fedezett út” néven tüntet fel.

¹⁹ BFL Loc. Ant. 2254, HIL 1781-21/56 „die vorgeschlagene Eröffnung des Alten Festungs-Thores”, *Vályi András*: Magyar Országnak Leírása I. k. Buda 1796. 326. o.

²⁰ BFL Loc. Ant. 1785 381

²¹ HIL 1785-21-42, 1785-21-124

²² BFL Loc. 1786 271.

²³ BFL Cam. 1788 71 és 94

²⁴ Az irodalom a 18. j. id. adatokat a lépcsőkre alkalmazza, pedig ha akkor épült volna, nem kellett volna 1788-ban újból építkezni. A hivatkozott kiutalások BFL Reg. Mag. 1788 II. k. 3294, 3295, 3978 a.

²⁵ A katonai vélemény -21-141., 1784-21-181 sz., a királyi 4-21-217 sz. alatt.

²⁶ *Zádor Anna*: Pollack 35. kép.

²⁷ Der Spiegel für Kunst, und Mode 1838 évf. 44. szám.

²⁸ *Báthory István—Keller Ignác—Vörös László*: Buda és Pest táblái 1826-ban, kéziratj SZEK BTH 151. A BFL B. III. 114. sz. térkép viszont 1838-ban még feltűnteti.

²⁹ A 17. j. id. mű 52—56. o. az erődítési munkák leírása, a 66. o. Görgey levele.

³⁰ OL H 37 1848/1849 minisztériumi levéltár 19. I-605/közép.

³¹ m.e. 3-615/közép.

³² BFL Corr. Mag. 1847—1853 1524.

³³ m. 29. j. h-628/közép.

³⁴ HIL—R—79/44.

³⁵ HIT G.I.h. 88/3 terv.

³⁶ BFL Corr. Mag. 1847—1850 1581/1849. A javításra Varásdy Lipót költségvetése Budai Lt. 2335/858.

³⁷ BFL Corr. Mag. 1847—1850. 5068 sz.a. tudatják a budai polgármesterrel.

³⁸ *Lukács Károly*: Buda és Pest megerősítésének terve 1850-ből. Hadtörténelmi Közlemények 1922—1923 390—396. o.

³⁹ HIL 1854-III. I/2-79/106 sz. alatt megmaradt jelentések csak az út karbantartásáról szólnak.

⁴⁰ Források Budapest múltjából. I. k. Bp. 1971. 501. o.

⁴¹ *Gerő László*: A budai vár helyreállítása. Bp. 1951. 114—115., 144—146. o.

⁴² BFL III. 1063 1884.

⁴³ *Gerő László*: A budai középkori királyi palota és vár maradványainak helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem 1967—1968. Bp. 1970. 151—188. o.